

УДК 342.376

Єрмоленко Я.В.

аспірант

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

ЗМІСТ ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СКАРГИ В СУЧАСНІЙ ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Розглянуто існуючі в сучасній правовій доктрині та конституційному законодавстві України підходи до розуміння поняття «конституційна скарга». На основі їх аналізу уточнено зміст досліджуваної категорії.

Обґрунтовано таку її дефініцію: «Конституційна скарга – це письмове звернення фізичної особи від власного імені або від імені юридичної особи приватного права до Конституційного Суду України з обґрунтованою вимогою перевірки на відповідність Конституції (конституційність) нормативно-правових актів Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України (окремих їх положень), норми яких застосовані в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу та порушують гарантовані Основним Законом держави його конституційні права і свободи».

Ключові слова: Конституція України, конституційне законодавство, конституційне звернення, конституційна скарга, Конституційний Суд України.

Yermolenko Ya. V. Content of the concept of constitutional complaint in the modern legal doctrine and constitutional legislation of Ukraine. The author has considered approaches to understanding the concept of "constitutional complaint" existing in modern legal science and constitutional legislation of Ukraine.

On the basis of their analysis the author has specified the content of the researched concept. He has grounded the following definition: "A constitutional complaint is a written request of an individual on his/her own behalf or on behalf of a legal entity of private law to the Constitutional Court of Ukraine with a reasoned requirement to verify the constitutionality of the normative legal acts of the Verkhovna Rada of Ukraine, the President of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine (their separate provisions), whose norms are applied in the final court decision in the case of the subject of the right to constitutional complaint and violate his/her constitutional rights and freedoms guaranteed by the Fundamental law of the state".

Keywords: Constitution of Ukraine, constitutional legislation, constitutional appeal, constitutional complaint, Constitutional Court of Ukraine.

Постановка проблеми. Одним із завдань сучасної правової доктрини є розкриття змісту понять, що складають її понятійно-категоріальний апарат. Важливе місце серед них належить категорії «конституційна скарга», з'ясування змістовного наповнення якої забезпечить найбільш повне уявлення про досліджуване явище правової дійсності.

А. Селіванов наголошує, що право на конституційне оскарження законів, які порушують права людини, є особливим і вкрай важливим інститутом демократії, що пов'язаний із функціонуванням у суспільстві Конституційного

Суду, який судить за правом, а не за фактами, і доступ до нього має бути надійною гарантією дотримання державою конституційних прав громадян [11, с. 202].

Без конституційної скарги, зауважує правник, доступ громадянина до конституційного правосуддя видається малоефективним, а конкурентний характер досягнення правової справедливості з іншими суб'єктами права практично відсутній [11, с. 208]. Вищенаведені судження вченого, без перебільшення, актуалізують досліджувану проблематику.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Поняття конституційної скаргий однойменного правового інституту, історія їх становлення, питання законодавчого закріплення, а також особливості реалізації права на конституційну скаргу в різних державах світу є традиційними для сучасної правової науки. Вагомий внесок у їх розробку здійснили такі вчені: Ю. Баулін, М. Гультай, М. Гецько, А. Головін, П. Євграфов, В. Кампо, О. Петришин, А. Портнов, М. Савчин, А. Стрижак, П. Ткачук, В. Тихий, С. Шевчук та ін.

На особливу увагу в контексті теми цього дослідження заслуговують здобутки тих учених, предметом наукового пошуку яких стало поняття конституційної скарги, а саме: К. Айріян [1], А. Селіванова [11], М. Тесленко [12], В. Шаповала [14]. Сформульовані ними теоретичні положення стануть предметом наукового аналізу, що буде проведений нами в межах цієї статті.

Об'єктом нашого дослідження є конституційне звернення, а його предметом – конституційна скарга, як одна з форм звернення до Конституційного Суду України.

Метою цієї статті є уточнення змісту поняття «конституційна скарга».

Досягнення визначеної дослідницької мети зумовило необхідність використання герменевтичного та формально-логічних (зокрема, аналізу і синтезу) методів пізнання.

Виклад основного матеріалу. Огляд доктринальних джерел за темою дослідження вказує на відсутність єдності вчених у підході до розуміння досліджуваного поняття, свідченням чого є окремі їх судження, що розкривають зміст категорії «конституційна скарга».

В юридичній енциклопедії за редакцією Ю. Шемшученка міститься така інтерпретація досліджуваного поняття: «Конституційна скарга – засіб ініціювання фізичною особою в органі конституційної юрисдикції спеціальної процедури щодо захисту її прав, порушених актом державного органу». Автор вищенаведеної дефініції В. Шаповал стверджує, що конституційною скаргою ініціюється визнання неконституційності акта державного органу, а предметом відповідного розгляду, зазвичай, є певні індивідуальні акти органів виконавчої влади або адміністративні акти. В окремих країнах з конституційною скаргою звертаються у зв'язку з порушенням конституційних прав і свобод шляхом застосування нормативно-правового акта чи навіть закону. Поширеною є вимога, що передувати зверненню особисто до конституційного суду зі скаргою має використання нею усіх інших національних засобів правового

захисту [14, с. 274].

Аналіз вищенаведених суджень ученого про досліджуване явище правової дійсності свідчить про те, що: 1) конституційна скарга подається до конституційного суду лише фізичною особою; 2) вона є засобом ініціювання спеціальної процедури захисту прав цієї особи, порушених актом державного органу (по суті, нею ініціюється визнання неконституційності такого акта); 3) юридичним наслідком подання такої скарги є відповідне провадження в конституційному суді, в якому предметом розгляду є певні індивідуальні акти органів виконавчої влади як результат застосування нормативно-правового акта чи навіть закону; 4) умовою такого звернення є використання усіх інших засобів правового захисту.

М. Тесленко у своїй науковій статті «Конституційна скарга як один із засобів правозахисту людини і громадянина» розглядає однойменний правовий феномен як специфічну форму звернення, характерну лише для однієї з усіх процедур у конституційному судочинстві, оскільки вона подається особою в інтересах захисту її прав, які порушуються законом у результаті конкретного правозастосування. Як стверджує вчений, така скарга являє собою клопотання особи до Конституційного Суду про необхідність визнання закону чи іншого правового акта неконституційним у зв'язку з порушенням ним відповідних прав і свобод [12, с. 8].

Дослідник акцентує увагу на таких важливих рисах цього явища правової дійсності: 1) конституційна скарга обґрунтовано визнається формою звернення (клопотанням) особи, однак, специфіка такого звернення автором не з'ясована; 2) змістом такого клопотання є необхідність визнання закону чи іншого правового акта неконституційним; 3) скарга подається до Конституційного Суду в інтересах захисту прав особи, що порушені законом у результаті конкретного правозастосування.

Конституційну скаргу, як форму звернення до органу конституційної юрисдикції, розглядала у своєму дисертаційному дослідженні К. Айріян. Правник пропонує таке визначення досліджуваного поняття: «Конституційна скарга – це письмове клопотання до Конституційного Суду України про визнання чинних міжнародних договорів, законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України та правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (їх окремих положень) неконституційними» [1, с. 16].

Вчений відмежовує категорію «конституційне звернення» від поняття «конституційна скарга», виокремлює такі суттєві ознаки останнього: а) вона є прямим засобом судового захисту порушених конституційних прав і свобод людини шляхом визнання закону та іншого, визначеного в законодавстві, нормативно-правового акта неконституційним; б) може бути подана безпосередньо фізичною або юридичною особою, чії права були порушені оскаржуваним актом у конкретній справі; в) за порядком розгляду передбачає процесуальні дії, що стосуються лише конституційності закону чи іншого нормативно-правового акта, який оскаржують; г) суд, що вирішує справу за

конституційною скаргою, має силу поновити фізичну або юридичну особу в її правах, які було порушено неконституційним законом чи іншим нормативно-правовим актом [1, с. 13].

Аналіз вищенаведених суджень вченого дає підстави для висновку про деяке протиріччя між пропонованим змістом поняття конституційної скарги і виокремленою її кваліфікаційною ознакою в частині визнання неконституційності джерел права. Так, за задумом правника, конституційна скарга розглядається як письмове клопотання до Конституційного Суду, що вноситься з метою визнання неконституційними як міжнародних договорів, так і окремих нормативно-правових актів (законів, постанов Верховної Ради, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України та постанов Верховної Ради Автономної Республіки Крим). Водночас, як кваліфікаційну ознаку, з погляду юридичних наслідків, автор виокремлює таку: за порядком розгляду конституційна скарга передбачає процесуальні дії, що стосуються лише конституційності закону чи іншого нормативно-правового акта, що оскаржується. Проте, як відомо, обсяг поняття «інший нормативно-правовий акт» охоплює собою не лише вищезгадані, але й ті нормативно-правові акти, що мають меншу, у порівнянні з ними, юридичну силу.

А. Головін не надає власної інтерпретації досліджуваного поняття, проте поділяє позицію тих учених, які вважають, що чинний в Україні інститут конституційного звернення громадянина де-факто є однією з форм конституційної скарги, оскільки, по суті, виконує функцію нормативної конституційної скарги [3, с. 13].

Такий погляд на досліджуване поняття, що складає предмет дослідження, поділяє і В. Шаповал. Він наголошує, що Конституцією України 1996 року не було передбачено інституту конституційної скарги, проте, Законом України «Про Конституційний Суд України» (1996 р.) було запроваджено своєрідний його замінник [8]. Якщо при тлумаченні якогось закону буде встановлена наявність ознак його невідповідності Конституції України, Конституційний Суд України у цьому ж провадженні вирішує питання щодо його неконституційності (ст. 95), тобто було створено можливість захисту прав і свобод особи через визнання неконституційності застосованого закону шляхом ініціювання нею в органі конституційної юрисдикції процедури з його офіційного тлумачення [14, с. 274].

Л. Наливайко та М. Беляєва досліджуване поняття визначають як одну з форм звернення до конституційного суду, з якою звертаються громадянин або об'єднання громадян, які вважають, що в конкретній ситуації виявилися порушеними їхні конституційні права внаслідок невідповідності закону конституції [13, с. 164]. Аналіз цієї дефініції дає підстави для таких умовиводів: 1) конституційна скарга обґрунтовано розглядається як форма звернення до конституційного суду, однак при цьому правники не уникли очевидної тавтології (форма звернення..., з якою звертаються...); 2) до суб'єктів такого звернення віднесено громадянина або об'єднання громадян. Таке положення про визнання за вказаними суб'єктами права на конституційну скаргу не узго-

джується з нормативно-правовими приписами чинного конституційного законодавства, про що йтиметься нижче; 3) автори обмежують предмет конституційного контролю вирішенням питання про відповідність конституції лише закону, як різновиду нормативно-правового акта.

Аналіз доктринальних підходів до розуміння досліджуваного поняття дає підстави для таких висновків, що мають методологічне значення для інтерпретації категорії «конституційна скарга» та відображають спільні і відмінні риси у підходах до її розуміння:

1. Відносною єдністю характеризується інтерпретація поняття конституційної скарги як однієї з форм звернення, що узгоджується з положеннями Законів України «Про звернення громадян» та «Про Конституційний Суд України», що містять законодавчі дефініції понять «звернення» та «форми звернення до Суду» відповідно. Згідно з ч. 1 ст. 3 Закону України «Про звернення громадян», під зверненнями громадян слід розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги [7]. Відповідно до ст. 50 Закону України «Про Конституційний Суд України», формами звернення до Суду є конституційне подання, конституційне звернення та конституційна скарга [8]. Щоправда, конкретизації потребує форма звернення, яка, на нашу думку, є юридичною та відображає назву цього правового акта.

2. Відмінністю характеризуються погляди учених на коло суб'єктів, наділених конституційним правом на подання такої скарги. До них відносять фізичних осіб або окрему їх категорію – громадян держави; громадян або об'єднання громадян; фізичних і юридичних осіб.

3. При визначенні предмета судового розгляду за конституційною скаргою вчені, як правило, вказують на конституційність закону. Проте ним, як стверджують правники, можуть бути й інші правові акти (нормативно-правові та індивідуально-правові), а також міжнародні договори.

Наступним кроком в обраному нами алгоритмі цього дослідження є аналіз законодавчої дефініції поняття конституційної скарги. У національному законодавстві України інститут конституційної скарги вперше був закріплений у ст. 151¹ Основного Закону. Цей конституційно-правовий припис передбачає, що Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано [5].

Легальну дефініцію поняття «конституційна скарга» закріплено в ч. 1 ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 р.: конституційна скарга – це є подане до Суду письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу [8].

У межах теорії законодавчої техніки вченими обґрунтовано низку вимог до законодавчих дефініцій. З цього приводу Т. Подорожна зауважує, що законодавчі дефініції повинні не просто визначати поняття в тексті закону, але й відображати його суттєві ознаки, давати вичерпне тлумачення. У тлумаченні пояснюється принциповий зміст правових нормативних приписів, які заклав законодавець. Таке тлумачення називається офіційним і автентичним, а його наслідком є особлива форма приписів – пояснення, що виступають як дефінітивні положення. Тому, як стверджує вчений, законодавчі дефініції є способом тлумачення, яке здійснює законодавець [6, с. 151-152].

Спробуємо оцінити вищенаведену легальну дефініцію «конституційна скарга» на предмет її термінологічної та методологічної коректності, а також повноти вміщених у ній суттєвих ознак досліджуваного поняття.

Всупереч усталеному в сучасній правовій доктрині погляду на конституційну скаргу як звернення або форму звернення, законодавцем при розкритті змісту однойменного поняття як ключовий вжито термін «клопотання».

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови міститься таке трактування слова «клопотання»: «1. Дія за значенням клопотати й клопотатися. За клопотанням кого, чого – завдяки чийсь проханням, старанням. 2. Писана заява, прохання про що-небудь, яке подають до офіційної установи [2].

Таке тлумачення словосполучення «конституційна скарга» в контексті законодавчої дефініції однойменного поняття свідчить про те, що конституційна скарга являє собою письмове *прохання* особи, адресоване Конституційному Суду України. У зв'язку з цим виникають такі питання: 1) якою мірою припис ч.1 ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України» узгоджується з положеннями, закріпленими у ст. 3 Основного Закону Української держави, а також тими ідеями теорії правовідносин, які, зокрема, визначають характер взаємовідносин між взаємодіючими одне одному правами і обов'язками їх суб'єктів?; 2) у якій ролі виступає фізична особа, котра звертається до Конституційного Суду України (у ролі прохача чи рівноправного суб'єкта права)?

Відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України, «... Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Якщо зобов'язаною стороною конституційно-правових відносин, у межах яких утверджуються та забезпечуються права і свободи людини, є держава в особі Конституційного Суду України, який ухвалює свої рішення від її імені, то уповноваженою стороною (тобто контрагентом) виступає людина, чії права порушуються тією самою державою в особі Парламенту, котрий приймає неконституційні (тобто такі, що не відповідають Конституції України) закони.

Урахування положень, закріплених у чч. 1–2 вищезгаданої статті Основного Закону Української держави, за якими «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність», свідчить про те, що фізична особа, чії права порушені за-

коном, не повинна виступати у ролі прохача, оскільки однією з правомочностей суб'єктивного конституційного права на звернення є можливість вимагати належної поведінки від зобов'язаної сторони в особі держави, яку представляє Конституційний Суд України. Тому більш коректним вважаємо судження про конституційну скаргу як *звернення з вимогою* (за аналогією з легальною дефініцією поняття скарги, закріпленої в ч. 4 ст. 3 Закону України «Про звернення громадян»), а не з проханням. Скарга, відповідно до вищезгаданої норми Закону, являє собою звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб [7].

Предметом конституційного контролю за конституційною скаргою фізичної особи, згідно з нормами чинного законодавства, є відповідність Конституції України (конституційність) закону України чи його окремих положень. Такий підхід повністю узгоджується з п. 1 ч. 1 ст. 92 Основного Закону, за яким виключно Законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, їх гарантії та основні обов'язки громадянина.

Як свідчить правотворча практика, норми права, що визначають права і свободи людини і громадянина, а також гарантії цих прав і свобод знаходять своє закріплення не лише в законах, але й у інших нормативно-правових актах, що ухвалюються органами публічної влади на підставі закону. Підтвердженням цього умовиводу є нормативні приписи, закріплені в чч. 2–3 ст. 57 Конституції України, за якими: закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом; закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними.

Прикладом підзаконного нормативно-правового акта, що є своєрідною гарантією закріпленого у ч. 1 ст. 57 Основного Закону України конституційного права кожного знати свої права і обов'язки, є Указ Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» [9].

На нашу думку, обґрунтованим є розширення предмета конституційного контролю за конституційною скаргою в частині джерел права, а саме, вважаємо, що Конституційним Судом України на предмет відповідності Основному Закону держави мають перевірятися не лише закони, але й ті підзаконні нормативно-правові акти, що охоплюються обсягом поняття «законодавство». Відповідно до рішення Конституційного Суду України у справі щодо тлумачення однойменного терміна, до таких джерел права, крім законів, віднесено і постанови Верховної Ради України, і укази Президента України, і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень і відповідно до Конституції України та законів України [10].

Як нами зазначалося вище, необхідною умовою подання конституційної скарги до Конституційного Суду України є вичерпання усіх інших націона-

льних засобів юридичного захисту (ст. 151¹ Основного Закону). Ця юридично значуща обставина знайшла своє відображення в аналізованій нами законодавчій дефініції у таких словах: «...закону України (його окремих положень), що застосований в *остаточному судовому рішенні* у справі суб'єкта права на конституційну скаргу». У такий спосіб законодавець фактично визнав, що національні засоби юридичного захисту вичерпуються судовим рішенням апеляційної (або касаційної) інстанції, що обумовлено особливостями національного процесуального законодавства. Вказаний умовивід узгоджується з положеннями теорії прав людини в частині механізму їх охорони та визнання найбільш дієвим і ефективним засобом захисту прав і свобод людини саме судового захисту.

Водночасу легальній дефініції «конституційна скарга» не вказано, у зв'язку з чим виникла потреба перевірки закону чи іншого нормативно-правового акта, що застосований в *остаточному судовому рішенні*, на предмет відповідності Основному Закону держави.

Як зазначено в науковій літературі, Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів з погляду як матеріальної, тобто змістовної їх перевірки, так і формальної, тобто перевірки відповідності встановленої Конституцією України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності та дотримання конституційних повноважень при їх прийнятті (ч. 1 ст. 152 Конституції України) [4].

Зважаючи на нормативні приписи ч.ч. 2–3 ст. 22 Основного Закону, за якими конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів чи внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, найбільш ймовірною підставою для визнання правового акта неконституційним може бути порушення ним, як однією зі складових предмета конституційного контролю, прав і свобод людини. Тому вважаємо, що законодавча дефініція поняття «конституційна скарга» має містити у собі посилання на цей факт.

Аналізована нами легальна дефініція, закріплена в ч. 1 ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України», не містить вказівки і на коло суб'єктів, уповноважених звертатися до цього органу державної влади з конституційною скаргою. Ця прогалина усунута суб'єктом законотворчості у ст. 56 вищезгаданого Закону. Аналіз змісту вищевказаних статей свідчить про те, що суб'єктами права на конституційну скаргу є фізичні особи (громадяни держави, іноземці та особи без громадянства), а також юридичні особи приватного права, щоправда, конституційну скаргу від такої організації підписує уповноважена на це фізична особа, повноваження якої має бути підтверджено установчими документами цієї юридичної особи та актом про призначення (обрання) на посаду уповноваженої особи.

Висновок. Зважаючи на аналіз вищенаведених доктринальних підходів до розуміння досліджуваного нами поняття, а також враховуючи положення ч. 1 ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України», що містить

законодавчу дефініцію досліджуваної категорії, пропонуємо таку інтерпретацію поняття «конституційна скарга»: це письмове звернення фізичної особи від власного імені або від імені юридичної особи приватного права до Конституційного Суду України з обґрунтованою вимогою перевірки на відповідність Конституції (конституційність) нормативно-правових актів Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України (окремих їх положень), норми яких застосовані в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу та порушують гарантовані Основним Законом держави його конституційні права і свободи.

Бібліографічні посилання

1. Айріян К. Б. Конституційна скарга як форма звернення до органу конституційної юрисдикції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / К. Б. Айріян; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2015. – 20 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
3. Головін А. С. Захист прав і свобод людини і громадянина єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / А. С. Головін; Нац. акад. внутр. справ. – К. , 2013.– 20 с.
4. Конституція України : Науково-практичний коментар / В.Б. Авер'янов, О.В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін.; ред. кол. : В. Я. Тацій, Ю.П. Битяк, Ю.М. Грошевой ін. – Харків: Видавництво «Право»; К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.
5. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 30 верес. 2016 р.: (ОФІЦ. ТЕКСТ). – К.: Паливода А.В., 2016. – 76 с.
6. Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції : монограф. / Т. С. Подорожна. – Львів : ПАІС, 2009. – 196 с.
7. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.
8. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 35.– Ст. 376.
9. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності: Указ Президента України від 10.06.1997 № 503/97 (Редакція станом на 23.11.2007 р.)[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/503/97>
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну "законодавство") [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/v012p710-98>.
11. Селіванов А.О. Чи існує право громадянина на оскарження законів до конституційного правосуддя? / А. О. Селіванов// Конституція. Громадянин. Суд. Професійні та суспільні погляди. – К.: УАІД «Рада», 2009. – 560 с.
12. Тесленко М. Конституційна скарга як один із засобів правозахисту людини і громадянина / М. Тесленко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – №9. – С. 5–13.
13. Тлумачний термінологічний словник з конституційного права / уклад. : Л. Р. Наливайко, М. В. Беляєва. – К. : Хай-Тек Пресс, 2013. – 408 с.
14. Шаповал В.М. Конституційна скарга / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : в 6-и т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3 : К – М. – С. 274.

Надійшла до редакції 26.10.2017